

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 70 Nisan 2020 & Volume: 13 Issue: 70 April 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4078>

ZAMAN VE ANLATI: İKTİDAR İLİŞKİLERİ, ETKİLEŞİM* TIME AND NARRATIVE: POWER RELATIONS, INTERACTION

Birsel SAĞIROĞLU**

Öz

Bu makalede, anlatıda zamanın konumlanma biçimi dönemsel farklılıklar esas alınarak gözler önüne serilmiştir. Zaman konulu çalışmalar incelenmiş ve bu çalışmaların bir kısmında kavramın izleksel ya da sosyolojik bağlamda, diğer kısmında ise anlatıbilimde konumlanma biçimi bağlamında ele alındığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla iktidar ilişkilerinin zaman algısına etkisine, bunun anlatıya yansıma şekline bütüncül bakan çalışmaların olmaması makaleyi ayrıcalıklı kılmıştır. Çalışmada, zaman kavramının sosyo-kültürel arka planla ilişkisi ele alınmış, ardından anlatıda ne şekilde konumlandığı eklektik bir yaklaşımla ve ana hatlarıyla açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Makalenin ilk başlığında sözlü kültürde anlatı-zaman ilişkisi, ikinci başlığında modern kültürde anlatı-zaman ilişkisi incelenmiştir. Buna göre dönemlere özgü bir zaman algısının olduğu ve bu zamanın anlatı yapısını da etkilediği tespit edilmiştir. Sözlü kültürün döngüye dayalı zamanı, metinde tekrarlı yapıları; modern kültürün dış gerçekliğe bağlı, hız odaklı zamanı özellikle on dokuzuncu yüzyıl anlatısında kronolojik zamanı açığa çıkarmıştır. Modern çağa duyulan şüphe, göreceli zamanın kabulüyle birlikte metnin kronolojisi sarsılmış, bildik yapılar terk edilmiştir. Alt başlıklarda bu ilişkiler noktasında kapsayıcı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmış, zaman ve anlatının iktidar ilişkileriyle etkileşimi gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, İktidar İlişkileri, Sözlü Kültür, Modern Kültür, Anlatı.

Abstract

In this article, the positioning of time in the narrative is revealed based on periodic differences. Studies on time were examined and it was found that some of these studies dealt with the concept in the context of positioning in the contextual or sociological context, and in the other, in the context of positioning in narratology. Therefore, the absence of studies that look at the effect of power relations on time perception and how this is reflected in the narrative made the article privileged. In the study, the relation of the concept of time with the socio-cultural background is discussed, and then how it is positioned in the narrative is tried to be revealed with an eclectic approach and outlines.

In the first title of the article, the narration-time relationship in oral culture, in the second title, the narrative-time relationship in modern culture were examined. Accordingly, it was determined that there is a time perception specific to the periods and this time also affects the narrative structure. The cycle-based time of oral culture, its repetitive structures in the text, and the speed-oriented time of modern culture based on external reality revealed chronological time, especially in the nineteenth-century narrative. With the suspicion of the modern age and the acceptance of relative time, the chronology of the text has been shaken and the familiar structures have been abandoned. In the subtitles, comprehensive results were tried to be reached in these relations points, and the interaction of time and narrative with the relations of power was revealed.

Keywords: Time, Power Relation, Verbal Culture, Modern Culture, Narration.

* Bu makale, "Türk Romanında Zaman" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., MEB, birselsagiroglu@gmail.com.



GİRİŞ

Edebiyatta zaman konulu araştırmaların çoğu kavramı belli bir tarihsel ya da izleksel bağlama göre ele almış, bazı çalışmalar ise anlatıda zamanın konumlanma biçimini dolayısıyla kuramsal çerçeveyi aydınlatmak amacıyla yazılmıştır. Kuramsal çerçevede dilbilim, göstergebilim ve anlatıbilim gibi esere dönük yaklaşımlar tanıtılmış, böyle çalışmalarda örnek metinlerle teorik zemin desteklenmiştir.¹ Yazılan edebiyat tarihlerinde ise zaman, birkaç kavramsal ifadeyle sınırlandırılmıştır.² Makalede “zaman” a bütüncül bakılmış, kavramın sözlü kültürden günümüze dek geçirdiği değişim ve bu değişimin anlatıyla ilişkisi örnek metinlerden hareketle gözler önüne serilmiştir.

Sözlü kültürün döngüye dayalı zamanı, insanların doğayı algılama şekliyle ilişkilendirilmiş, tek Tanrılı dinlerle birlikte gelecek odaklı ve çelişki barındırmayan çizgisel zaman ön plana çıkmıştır. Modern toplumların para, hız ve tüketimle ilişkilendirilen çizgisel zamanı ise akılcı dünyanın pragmatist zamanı olarak adlandırılmış, modern dünyaya olan güvenin azalması yeni bir dönemi başlatmış, nesnel/ardışık zaman yerine, zamansallık kavramı ve buna bağlı olarak kişisel zamanlar dikkat çekmiştir. Bu değişim anlatıyı etkilemiş, sözlü kültürün anlatısında döngüsel yapılar ve zamanlar; modern dönemde belli bir kronolojiye bağlı ardışık zamanlar; postmodern dönemde ardışıklığın göz ardı edildiği yeni ifade olanakları ve zamanlar açığa çıkmıştır.

Sözlü kültürün şimdide kalma isteği ve bölünmeyen zamanı ile modern toplumun geçmiş, şimdi , gelecek şeklinde net sınırlarla ayrılmış ve gelecek odaklı zamanı anlatıyı da etkilemiştir (Elias, 2000, 185). Sözlü gelenek çözümleyici ve parçalayıcı değil, bütünleştirici kabul edilir. Modern topluma ait anlatıda yazı görüntüyü parçalar. Sözlü kültürün bütünleştirme özelliği sayesinde evren bozulmadan korunabilirken modern toplumda insan eylemini merkeze alan düşünme biçimi ön plana çıkmaktadır (Ong, 2013, 92). Söz gelimi, bir masal, evrensel yasalar ve değişmez nitelikler taşırken Fredric Jameson’ın vurguladığı gibi roman, “[G]enel bir eğilimin gösterisinden çok evrimsel gariplikler ve çıkmaz sokaklardır” (Jameson, 2013, 72). Bu nedenle zaman tahakkümünün hissedilmediği sözlü kültüre ait bir anlatı ile zamanın büyük bir titizlikle irdelendiği modern toplumun anlatısı farklılık sergilemiştir. Modern toplumun ilerlemeci algısında bireyin hayalleri kamusal hayatla simetrik, birey dünyayı değiştirmek amacı gütmemektedir. Hayallerin özü dünyaya paralel akmalarıdır (Moretti, 2015, 291).

İlerlemeci algıda, sözlü geleneğin düşünce düzeninin saf ve basit; sözlü geleneğe bağlı insanların da kıt zekalı ve kaba saba olduğu sanılmaktadır (Ong, 2013, 74). Bu nedenle modern edebiyatın önemli bir kolu hâline gelen roman insanların en çok ilgilendiği bir sanattır ve masal, efsane, romans onun geçmişteki birer “ilkel” biçimidir (Adivar, 1964, 95). Zamanın çizgiselliğe ve sabitliğe dayandırılması yine bu ilerlemeci anlayışın bir sonucu olarak görülmüş, Hegel felsefesi ve sonraki gelişmelerin Batı’nın sömürgeci-ilerlemeci tutumunu desteklediği ileri sürülmüştür. Batılı algı, fiziksel zamanı ön plana çıkarmış, insanın varlığını dolayısıyla zamansallığını göz ardı etmiştir (Topakkaya, 2017, 277). Özel evrimlerin bu özelliğini Marksizm de onaylamış, gelişimi Batı uygarlığının bir özelliği olarak görmüştür (Strauss, 1977, 73). Cemil Meriç’in belirttiği gibi “Avrupalılar, Doğu düşüncesini “aşağı yukarı” bir düşünce olarak damgalarlar. Doğulu kafaca karanlık, onlara göre. Riyazî düşünce, kesin düşünce Avrupalının imtiyazıdır” (Meriç, 1998, 142).

Bilindiği gibi Osmanlı’da 13. yüzyıla kadar Avrupa ile ilişkiler sınırlıdır. Kapitülasyonlarla birlikte Avrupalılar Osmanlı’ya yerleşmiş, ticaret yapmış ve seyahat etme hakkı elde etmişlerdir. III. Ahmet Dönemi’ne kadar da gelenekte, fikir ve sanat hayatında ciddi bir değişiklik olmamıştır (Tanpınar, 1997, s. 37). 1832 yılında kurulan Tercüme Odaları ile Batı dili yavaş yavaş toplum hayatına sızmıştır. Bazı elçilerin Batı’da gezip gördükleri yerler hakkında yazdıkları ise nesrin gelişmesine katkı sağlamıştır. 19. yüzyılda Mustafa Sami Efendi’nin “Avrupa Risâlesi” ve Sadık Rifat Paşa’nın “Müntehabat-ı Asar”ı iki medeniyeti karşılaştırmış ve yazarlar Osmanlı’nın eksikliklerini tespit etmiştir. Böylece düzyazıda geleneğin dışına çıkılmaya başlanmıştır (Tanpınar, 1997, 126-127). Bu nedenle Osmanlı’da 19. yüzyıl, bilimin meydana geldiği yüzyıl olarak tanımlanır. Bilimin egemenliği olumlu bir gelişme olarak algılanmış, uygarlık bilimin öncülüğünde ilerlemiştir (Mardin, 2006, 189). Ancak 20. yüzyılda diğer kesim, bu tür gelişimden şüphe

¹ Tahsin Yücel’in *Anlatı Yerlemleri* (1979), *Yapısalcılık* (1982), Ahmet Benzer’in *Türkçede Zaman, Görünüş, Kiplik* (2012), Aysu Erden’in *Kısa Öykü ve Dilbilimsel Eleştiri* (2002), Ayşe (Eziler) Kıran ve Zeynel Kıran’ın *Yazınsal Okuma Süreçleri* (2003), Mehmet Rifat’ın *Genel Göstergebilim Sorunları: Kuram ve Uygulama* (1982) ve *Göstergebilimin ABC’si* (1992), Bahar Dervişcemaloğlu’nun *Anlatıbilime Giriş* (2014), Seçil Dumantepe’nin *Roman ve Öyküde Zaman: Yöntem ve Uygulama* (2018) başlıklı çalışmalarında zaman ögesi çeşitli kuramlardan yararlanılarak tanıtılmıştır.

² Şerif Aktaş’ın *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* (1991), Mehmet Tekin’in *Roman Sanatı 1* (2004), Nurullah Çetin’in *Roman Çözümleme Yöntemi* (2003), Hakan Sazyek’in *Roman Terimleri Sözlüğü* (2013), İsmail Çetişli’nin *Metin Tahlillerine Giriş 2* (2004) isimli kitapları bu grupta değerlendirilebilecek çalışmalar arasındadır.



duymuş, gelecek yerine “bugün”e odaklanmış ve kendi ulusunu korumayı, sürdürmeyi amaç edinmiştir (Elias, 2000, 28).

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılda devam eden Batı'nın sömürgeci anlayışı, 1908'den önce 1890'larda etkinleşmeye başlayan Jön Türklerin İttihatçı kanadı ve devletçi Kemalist çizgi tarafından da kısmen reddedilmiştir (Ahmad, 2011, 39). Batı'nın ilerlemeye dayalı bu algısı, eleştirilmiş ve başka alanlarda da tartışılmıştır. Fizikte Albert Einstein'ın (1879-1955) görelilik kuramı, psikolojide Sigmund Freud'un (1856-1939) insan bilinci üzerine yaptığı çalışmalar ve edebiyatta Marcel Proust'un (1871-1922) öznel zaman vurgusu yeni bir dönemi başlatmıştır. Kötülükleri, kıskançlıkları ya da cimrilikleriyle ön plana çıkan dramatik karakterler, nedensellik ilişkisine göre ilerleyen ve tahmin edilebilir olay örgüleri modern çağda terk edilir. Yazarlar kasıtlı olarak belirsiz kişilik özellikleri sergileyen, dış dünyayla çatışan karakterler yaratırlar. Dil alışılmış işlevlerinden kopmuş, soyut bir bilinç oyununa dönüşmüştür. Sürekliliğin ihlali ve şok modern sanatın belirgin özellikleri arasında gösterilmiştir (Malcolm ve Mcfarlane, 1991, s. 21).

James Joyce (1882-1941) ve Virginia Woolf'la (1882-1941) birlikte edebiyatta içe yönelim başlamış, bilinç akışı ve iç monolog gibi doğrudan doğruya insan bilincini hedefleyen tekniklerle yeni bir roman dili yaratılmıştır. Aynı etki Türk romanında da gözlemlenebilmektedir. Freud ve Henri Bergson'un (1859-1941) insan bilincine yaptıkları vurgu, dönemin yazarlarını etkilemiş, Servet-i Fünûn Dönemi'nde Halit Ziya Uşaklıgil (1866-1945), Mehmet Rauf (1875-1931); Cumhuriyet Dönemi'nde Peyami Safa (1899-1961), Sabahattin Ali (1907-1948), Abdülhak Şinasi Hisar (1887-1963), Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) ve Yakup Kadri (1889-1974) olmak üzere pek çok yazar eserlerinde kişinin iç dünyasını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu etki, özellikle 1950 sonrası postmodern romanında artarak devam etmiştir. Dolayısıyla Türk masalında kahramanın zorlu mücadelelerden sonra başa dönmesi, Tanzimat'ta kronolojiye bağlılık, modern dönemde insan bilincinin ayrıcalıklı konumu, özellikle 1950'den sonra Bilge Karasu, Orhan Pamuk, Latife Tekin, Selim İleri, Adalet Ağaoğlu ve İnci Aral gibi yazarlar tarafından yaratılan karmaşa, nesnel dünyanın zamanına bir başkaldırı olarak nitelendirilmiştir. Tanzimat'ta ve sonrasında dönemin aydınının ilerlemeci, maddeci tutum ile karşıtlığı arasında kaldığı, bu ikiliğin anlatıyı, dolayısıyla anlatıdaki “zaman”ı etkilediği söylenebilir. 19. yüzyıl anlatılarında ilerleme düşüncesiyle doğru orantılı olarak kronolojiye bağlılık gözlemlenmiş, 20. yüzyıl anlatısında ilerleme fikrine duyulan şüphe nedeniyle kronoloji sarsılmış ve birey ön plana çıkarılmış, postmodern anlatılarda daha karmaşık söylemlerle yaratılan sembolik ya da tekrara dayanan zamanlar dikkat çekmiştir.

1. SÖZLÜ KÜLTÜRDE ZAMAN VE ANLATI

Batılı felsefe, kutsal dinler ve modern dönem çizgisel zaman anlayışına yakın görülür. Buna karşılık, sözlü kültür ile Doğu'nun sezgiye dayalı zamanı döngüsellikle ilişkilendirilir. Çizgisellik gelecek odaklıdır, hız, modernizm ve tüketim çizgiselliğin temel kavramlarıdır. Döngüsellik tekrara dayanan bir sistem olduğu için döngüsellikte şimdi ya da “zamansızlık” ön plana çıkmaktadır. Ayrıca döngüsellikğin arkaik dönemin toplumsal yapısını temsil ettiği düşünülmektedir.

Sözlü kültürde doğayla iç içe bir yaşam ve doğadan kopmayan insan vardır. Doğaya kulak veren insan onun anlamını sorgulamış ve kozmosun düzeninde bir anlam yaratmıştır. Sözlü kültürden sonra doğa değişerek toplumsallaşmıştır. Sözlü kültürde insana verilen her şey, ormandan ırmağa kadar insana özgüdür (Barthes, 2013, 222). Kişi ile dünyanın uyumlu olduğu dönemlerde, zamanın bir önemi yoktur ve böyle dönemlerde toplumun kaderle özdeşleştiğine, buna karşılık modern dönemde “gerilim”in zamana dair algıyı belirlediğine inanılmıştır. Bu nedenle modern insan zamanın hızlı ya da yavaş aktığını ileri sürmüştür (Moretti, 2015, 147).

Sözlü kültürde gök cisimlerinin hareketleri ile insanların kaderleri bakımından taşıdıkları anlam birbirinden ayrılmamıştır. “Doğa” ve “insan” dünyanın iki ayrı alanı değil, bir bütündür (Elias, 2000, 140). Doğa anıtsal bir nitelik kazanmış, her şey doğanın bir parçası ve değişmeyen bir niteliği olmuştur. İnsan bu dönemde doğayla bütünleşmekte kendini dış dünyadan soyutlayamamaktadır. Doğanın doğa olarak algılandığı, insanın kendisiyle doğa arasına mesafe koyduğu dönemlerde ise tersi bir durum söz konusudur: İnsan ve doğa birbirinden kopuktur (Elias, 2000, 49). Dolayısıyla bu dönemde zamanın insanlar tarafından üretilmeyeceğine, evreni çevrelediğine, çembere aldığına ve korkutucu kudretiyle evrene hükmettiğine inanılmıştır. Bu dönemde, zaman tarafından sarıp sarmalanan bir evren fikri vardır ve zamana üstün bir kimlik verilmiştir.

Eski Türk düşüncesinde de evrenin eliptik bir biçimde dönmesine “çığrı” denilmektedir. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut; felek, çark, değirmen, dolap olarak tercüme edilen çığrıyı, yıldızların bir sistem dâhilinde dönmesiyle ilişkilendirmiştir. İnanışa göre yıldızları taşıyan bu çığrı (felek), zamanın oluşumunu



gerçekleştirmektedir. Çığrının dönmesiyle gece gündüzü takip etmiş ve döngüsel bir zaman oluşmuştur. Bu döngüsel zaman fikri, âşık tarzı şiir geleneğinde “felek”, “çark-ı gerdiş”, “çark-ı felek” gibi isimlerle ifade edilmiştir (Ögel, 1971, 54). Benzer şekilde, Yunan mitolojisinde zamanı tanrısı Kronos’tur ve onun kendi çocuklarını yok ettiği düşünülür. Eski Türk mitolojisinde bu tanrı “Öd Tengri”dir. Öd Tengri, zamana hükmeder: “Zaman tanrısı karar verir, tüm insanoğulları ölümlü olarak dünyaya gelmiştir”(Roux, 2015, 104-105).

Türklerin tarihin sayfalarında yer almaya başlamalarından beri kozmik bir sisteme sahip olduklarına inanılmıştır. Bu sistem yedi ya da dokuz gezegenden oluşmaktadır. Gezegenler aynı zamanda dinsel bir rol üstlenerek, toplumun yaşamını etkilemiştir. Dinsel törenlerde, belli merkezin etrafında dönme eylemiyle sıkça karşılaşmıştır. Böyle eylemlerde güneşin hareketi ya da gökcisimlerinin hareketleri taklit edilmiştir. Örneğin, “Ülker” adlı yıldızın yılı iki büyük zaman dilimine böldüğü, iyi ya da kötü mevsimleri getirdiğine inanılmıştır (Roux, 2015, 140). Ay kültünün taşıdığı sembolik anlam da Türk mitolojisinde ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü ay; doğum, gelişim, olgunluk, çöküş, ölüm ve yeniden dirilmeyi sembolize etmektedir. Ağaç kültü gibi ay da bir döngünün sembolü olarak Türk kültüründe kabul görmüştür (Roux, 2015, 44). Arkaik dönemin insanı, dünyanın belli sürelerle yeniden canlanacağına ve mutlak başlangıcın yeniden yakalanabileceğine inanmıştır. Bu durumda son başlangıcın kapsamında başlangıç da sonun kapsamında yer alacaktır. Bu başlangıcın imgesi ise yıldır. Mevsimlerin ritminde ve gökkürenin hareketlerindeki düzenliliğinde kendini gösteren yıl dairesel kozmik zamandır (Eliade, 2016, 74). Bu toplumlarda bir tanrının, bir kahramanın veya gökcisimlerinin gerçekleştirdiği hareketlerin tekrarlanacağına inanılmıştır. Dolayısıyla eylemlerin yinelenmesine indirgenmiş ilkel toplumun hayatı Mircea Eliade’nin söylediği gibi “Her ne kadar zamanın içinde geçse de, zamanın yükünü taşımaz, geri çevrilemezliğini kaydetmez, mistik ya da genel olarak dindar insan gibi ilkel insan devamlı olarak şimdide yaşar. Başkasına ait hareketleri yineler ve bu yinelemeyle zaman dışı bir şimdide yaşar”(Eliade, 2016, 97). Mitik zaman olarak adlandırılan bu zamanda, insan-tanrı ayrımı daha gerçekleşmemiştir. Ticaretin önemi arttıkça çizgisel zaman dikkat çekmiştir. Ticaret ve sanayi bireye ve topluma dakik olmayı dayatmış, bu da zamanın değişmez, çizgisel bir nitelik kazanmasına neden olmuştur.

Yazının, matbaanın icadıyla sağlanmasından önce insanlar, herhangi soyut ve hesaplanmış bir zamanın içine yerleşmiş hissetmemişlerdir. İnsan varoluşu modern dönemdeki gibi sınıflandırılabilir bir alan değildir. Çünkü ilkel dönemin insanı liste, belge ve sayı tanımamaktadır (Ong, 2013, 119). Yazılı metnin kesinliği sözlü geleneğin ciddiye alınmasını engellemiş ve sözlü gelenek bilim dünyasının ciddiyetine uygun görülmemiştir. Yazı başka anlamları içine çeken ve kendinden öncekini yok eden “empyrialist” bir etkinlik olarak tanımlanmıştır (Ong, 2013, 20-23).

Immanuel Kant’ın 18. yüzyılda “Kopernikusçu Devrim” diye adlandırdığı öğretiyi de özne ile nesne arasındaki uyum düşüncesi kırılmış, nesnenin özneye zorunlu bağlılığı ilkesi savunulmuştur. Nikolas Kopernik (1473-1543), buyrukları verenin özne olduğunu savunmuştur. Böylece sözlü kültürün bilgelik anlayışı tersine çevrilmiştir (Deleuze, 1995, 52). 17. ve 18. yüzyılda, doğadan kopan, kendine yönelen insanın ve onun aklının değer kazandığı bir toplum yapısı dikkat çekmektedir. Rönesans döneminde insanın bir birey olduğunun farkına varılmıştır. Buna karşılık, söz gelimi Osmanlı’da her topluluğun ve her bireyin başkalarının haklarını çiğnemeksizin kendi yerinde kalması, ülkedeki istikrarı sağlamış, toplumsal hayattaki değişiklik olumsuz bir gelişme olarak karşılanmıştır (Zürcher, 2008, 29). Devletin müdahalesi kişilerin girişimlerini engellemiştir. Bu durum Batı’nın uzun zamandan beridir kullandığı bir sistemin ve beraberinde getirdiği kavramların Osmanlı’da çok yavaş yerleşmiş olmasıyla ilişkilendirilmiştir (Mardin, 2006, 172). 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Jön Türk hareketi dışında Prens Sabahattin (1879-1948) gibi değişimi devletle değil, bireyde gören ve serbest girişimin gücüne inananlar olmasına rağmen Ahmet Rıza (1858-1930) gibi Osmanlı milliyetçiliğini savunanlar da vardır Ancak haberleşme araçlarında yapılan iyileştirmeler dışında buharlı gemiler ve limanları verimli iç bölgeye bağlayan demiryolu hatlarıyla birlikte Osmanlı’nın kapitalist sistemle bütünleşmesi hızlanmıştır (Zürcher, 2008, 122-124).

Sistemle bütünleşme, anlatının yapısında da bazı ortaklıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sözlü kültüre ait bir anlatı değişmez yapısı, tipleri ve bunların metinde yer alma biçimleri bakımından tekdüze kabul edilir. Böyle anlatılarda düzene uymayan ne varsa uyumlu hâle getirilmiştir. Bu neden bu dönemde anlatılar esnek değildir (Moretti, 2015, 272). Buna karşılık, söz gelimi Yaşar Kemal’in romanlarında kutsal mitler yoktur, bunlar yerine toplumsal hayatın karmaşasının, insan çaresizliğinin, korkularının ve acılarının ürettiği mitler vardır. Kemal’in romanlarında bu mitleri karşı çıkılamaz olgular olarak gören ilkel toplumlar yoktur, mitleri yaşayan ve toplumun bir parçası gibi gören toplumlar dikkat çekmektedir (Gümü, 2014, 58). *Battal Gazi*, *Selçuknâme*, *Dede Korkut* gibi anlatılarda kahramanlar ve diğer kişiler eylemleriyle ön plandadır, eyleme değil karakterlere önem veren modern anlatılarda olduğu gibi



karakterlerin iç dünyaları dikkate alınmaz (Moran, 2000, 79). Romanın kahramanı ise kişi ile dünya arasındaki uyumsuzluğu fark etmiş, dış dünyanın dayattıklarına karşı toplumsal yapının dışına çıkmıştır. Epik türler, öznelğin baskısıyla aşılmıştır. Birey-dünya arasında yaratılmaya çalışılan bütünsellik giderek kaybolmuştur (Lukacs, 2014, 138).

Böylece anlatıda tipler yerine karakterler dikkat çekmeye başlamıştır. Tip, bireysel özellikleri ve içsel değişimleri önemsenmeyen, dıştan görünüşüyle ele alınan, bir grubun temsilciliğini yapan, ortak niteliklere sahip bir toplumsal gerçekliği taşımaktadır. Oysa karakter için bu özelliklerin tersi söz konusudur. Karakterin kendi hayatı, öznelliği ön plandadır ve karmaşık yapılıdır.

Sözlü kültürün bütünlüklü yapısı modern dünyanın parçalı deneyimine dönüşmüş, eskiden kendiliğinden anlamlı olan ve ortak uyuma dayanan dünya, hayatla insan arasındaki bir "uçurum" a dönüşmüştür. Destanlar bu uyum döneminin ürünleridir. Epik ya da şiir var olan bir bütünlüğü yaratırken, roman yitirilmiş bir bütünlüğü geri alma amacı taşımıştır (Lukacs, 2014, 12). İlk anlatıların dili kalıp deyişlerden oluşmaktadır. Sözlü düşünce dünyası bu kalıplardan yararlanmış ve kalıpları unutmamak için onları sürekli tekrarlamıştır. Kalıplaşmış düşünce, sözlü kültürde her türlü düşünme ve anlatım biçimini etkilemiştir (Ong, 2013, 39-40). "Tayyârzâde", "Cevrî Çelebi", "Letâifnâme", "Kanlı Bektaş", "Sansar Mustafa" gibi 19. yüzyılda yazılan geleneğe bağlı hikâyelerde bile aşağı yukarı aynı tema işlenmiştir: İsteddiği gibi yaşayan, serseriliğe düşkün bir oğul ve onun etrafını alan açığözler, kötü ve açgözlü kadınlar, melek gibi köleler ya da genç kızlar, suçsuz kurbanlar bu anlatılarda sıklıkla kullanılmıştır. Art arda gelen rastlantılarda, gerçeğe benzemeyen olaylarda çarpıcılık amaçlanmıştır. Hikâyeye doğa dışı olaylar karışmaktadır (Dino, 2008, 33-35). Böyle anlatılarda olaylar art arda dizilirken olayla ilgili detayların önemsenmediği fark edilir. Örneğin, destanda geleneksel zaman dilimi bir yıldır. Olay geleneksel anlatıda temel öğedir. Anlatılarda geçen kırk, üç ya da yedi rakamı zamana değil, çarpıcılığa hizmet eden sembolik değerlerdir. Okur, bu rakamlardaki mistik ve sembolik göndermeleri zihninde tamamlayarak ve hikâyede boş bırakılan zaman aralığını doldurmaktadır (Şengül, 2011, 430). Dolayısıyla ilk anlatılarda zamanın kronolojisine bağlılık çok önemsenmemiştir. Sözlü kültür ürünlerinde zaman kahramanlar tarafından deneyimlenmez ya da onların içsel değişmelerini etkilememektedir. Anlatıların epik zamanı sabittir, nettir ve hemen tanınabilmektedir. Romanın ortaya çıkışıyla zaman ve mekân önem kazanmıştır. Roman; hayattan ayrılmış, zamansal olandan kopmuş ve zamanın gücüne karşı girişilen bir mücadele olarak tanımlanmıştır (Lukacs, 2014, 125). Ayrıca sözlü kültürde anlatıyı sunma işini hiçbir zaman tek bir kişi üstlenmemiş ve bu, her zaman büyücü ya da anlatıcı kimliğinde bir aracı tarafından dile getirilmiştir. "Yazar" ise ilerlemeci anlayışın ürettiği modern bir kişi olarak tanımlanmıştır. Modern edebiyat, baskıcı bir bakış açısıyla tamamen yazara, onun kişi olarak özelliklerine, geçmişine, zevklerine ve tutkularına odaklanmıştır (Barthes, 2013, 62). Tekrarlayarak unutmamaya çalışan ilkel insanın aksine, modern insan yazı aracılığıyla bilgiyi aklın dışına kaydetmiştir. Modern dönemde geçmişi tekrarlayan yaşlı kadınların ve erkeklerin yerini, yenilikleri keşfeden genç nesiller almıştır (Ong, 2013, 57). Örneğin, masalda "bir varmış bir yokmuş" ifadeleri, masala girişi belirtmektedir. Fiil zamanları, dinleyeni sözlü bir iletiyi alımlamaya, belirli bir şekilde kodunu çözmeye davet eden ve konuşan kişi tarafından yöneltilmiş işaretlerdir. Anlatmayı düzenleyen zamanlar masalda, tam olarak zamansal işleve sahip değildir ve okuru uyarmaya yaramaktadır (Ricoeur, 2013, 318). Bu nedenle anlatılarda zaman ve mekân öncelikli değildir. Metnin evrensel ve soyut bir değeri vardır, metin genellikle öğretici bir amaç gütmektedir. Gerçeklik yerine öğreticilik tercih edilir (Kıran ve Kıran, 2011, 99). Zamanı konu eden bu anlatılarda, toplumsal roller ve her şeyi kapsayan zamanın büyüklüğü karşısında bölünmüş kişiler imgesel bir dille açığa çıkarılır (Ricoeur, 2013, 232).

Sözlü kültürün insanı, kabilesinin mitsel öyküsünü anımsamak zorunda olmanın yanı sıra, bu öyküyü dönem dönem yeniden gerçekleştirilmeye çalışmakla görevlidir. Dolayısıyla modern insanın tarihinde olaylar, geriye dönüşlü değildir. Arkaik toplumların insanı içinse, olup biten her şey yinelenmeye elverişlidir (Eliade, 2016, 25). Bu nedenle döngüsel zamanda hafıza önemli bir değerdir. Dönemin inanışına göre bu özellik sayesinde zaman algılanır. Döngüsel zamana inanan insanlar geleceği bilmenin hafıza sayesinde mümkün olabileceğini iddia etmişlerdir (Anar, 1964, 4). Yinelemeye dayalı sözlü kültüre ait bir anlatıda da döngüsel zamanlar ya da yapılar dikkat çekmektedir. Pertev Naili Boratav'ın belirttiği gibi 10. yüzyılda yazılan *Ay-Ata* isimli destanın olay örgüsü şöyledir: Yağmur suları insan vücudunu andıran bir çukuru doldurur. Güneş ısısının etkisiyle dokuz ay sonra çukurdaki çamur canlanır. Kırk yıl yalnız başına yaşayan ilk erkekten sonra bir başka su baskınıyla ilk kadın yaratılır. İkisinin beraberliklerinden kırk çocuk dünyaya gelir. İlk kadın ve erkek öldükten sonra oğulları onların cesetlerini annenin çukuruna gömerek tekrar canlandırmaya çalışır (Boratav, 2016, 36). Destanda tekrara dayanan bir zaman ve olay örgüsü dikkat çeker. Kadın ve erkek çukurda yağmurun etkisiyle aynı sürede (dokuz ay) yaratılır.



Manas Destanı'nda da Manas düşmanları tarafından öldürülür ve bir süre sonra kahraman tekrar dirilir. *Manas* tekrar dirilince yoksullaşan halk bolluğa kavuşur. *Battal Gazi*'de de benzer bir macera dikkat çekmektedir: Battal Gazi, kızını kaçıranın peşine düşer, yerin altında elleri bağlı kırk kızı elleri bağlı olarak bulur, kötülüklerle savaşır, bunun sonucunda kızları ve hazineyi alarak yeryüzüne çıkar. Döngüye dayalı bu yapı Berna Moran'a göre çağdaş bir eser olan *İnce Memed*'de (1955) de vardır. Romanda canavarların yerini Abdi Ağa almıştır. Abdi Ağa'yı öldüren İnce Memed köye döner. Ancak romanın sonunda atını dağa sürerek kaybolur. Kitlığın, açlığın nedeni olan Abdi Ağa'nın öldürülmesi, İnce Memed'i canavarı ortadan kaldıran ve halkına bolluk getiren kurtarıcı kahramanlar sınıfına yerleştirir. Yaşar Kemal insanın doğa ile ilişkilerini mitos düzeyine çekerek eserin anlamını derinleştirmiştir (Moran, 2010, 114-116). Yaşar Kemal'in *Yer Demir Gök Bakır* (1963) romanında köylüler açlık korkusuyla kurtarıcı Taşbaş mitosunu yaratmıştır. Taşbaş İnce Memed gibi bereket ve bolluk anlamına gelmektedir. Taşbaş öldüğü gün yaşam durmuş, sonra yeniden canlanmıştır. O ölüp dirilmekle eski bereket tanrılarını çağrıştıran bir figür olarak değerlendirilmiştir. Benzer şekilde, *Kara Kitap*'ta (1990) Orhan Pamuk'un Batı edebiyatının deneysel roman biçimleriyle geleneksel Türk ve Osmanlı anlatı geleneğinden yararlanmış. Eserde *Binbir Gece Masalları*, *Hüsn ü Aşk*, *Mesnevi*, *Mantiku't-Tayr* ile Joyce, Ulysses, Odyssea, Dante, Poe ve Dostoyevski gibi romana sızan yazarlar ve metinler dikkat çekmiştir. Dolayısıyla mitik zamanın modern dönemde bütünüyle ortadan kalkmadığı, Batı'nın gelecek odaklı ve ekonomiyle ilişkili kronolojik zamanının özellikle postmodern anlatılarda dışlandığı fark edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yazılan eserlerde sözlü kültüre, geleneğe özgü fantastik ve döngüsel zamanlar daha çok kullanılmıştır. Sözlü kültürün döngüsel zamanı, 19. yüzyıla kadar etkin olan ve Batı'nın ilerleme düşüncesini pekiştiren ardışık zaman tarafından askıya alınmıştır. Bireyin iç dünyasının keşfi, savaşlar nedeniyle çağa duyulan şüphe modern anlatıyı şekillendirmiş, 19. sonrasında gerçeklik kavramı, nesnel zaman daha çok tartışılmış, anlatı değişmiş ve zaman bildik formlardan uzaklaşmıştır.

2. MODERN KÜLTÜRDE ZAMAN VE ANLATI

Batı'da 16-17. yüzyıllarda saray aristokrasisi oluşmuştur. Sanayileşme sürecine bağlı olarak da burjuvalaşma süreci yaşanmıştır. 18. yüzyılda zenginliğin artışıyla burjuva tabakalarının yükselişi artmıştır. Roland Barthes'ın vurguladığı gibi 1850'li yıllarda Batı'da doküma endüstrisinin yerini demir-çelik endüstrisi almıştır. Bunun sonucunda çağdaş kapitalizm doğmuş, toplum sınıflara bölündüğü için herkesçe onaylanan burjuva değerlere olan inanç sarsılmıştır (Barthes, 2015, 24).

Osmanlı ise Tanpınar'ın vurguladığı gibi "O kadar arızalı olan Moğol istilası ve Ehl-i Salip seferleri ile âdeta ortadan bölünen, Mısır'ın Fatmiye devri gibi mühim mezhep ayrılışını, Endülüs Rönesansını ve Osmanlı istila ve ihtişamını idrâk eden İslam tarihi bütün bu büyük hadiselerle rağmen içtimaî bakımdan hemen hemen olduğu gibi kalmış, bir türlü burjuvazi doğmamış ve Müslüman sarayı değişmemiştir" (Tanpınar, 1997, 31). 1839 ve 1856 imparatorluk fermanları ile 1876 Anayasa'sı, bürokrasinin dışında bunlardan yararlanabilecek yerli toplumsal tabaka olmadığı için kısmen başarılı olmuş ve eski düzen tarafından kısıtlandığını hisseden bir Türk burjuvazisi henüz oluşmamıştır (Ahmad, 2011, 12). Burjuvazinin olarak betimlenecek yeni bir sınıfın ancak Cumhuriyet Dönemi'nde doğduğu belirtilmiştir. Böylece Cumhuriyetçi rejim 1930'larda burjuvaziyi hesaba katarak bu siyaseti resmileştirmiş ve 1950'lerde burjuvazinin zaferine giden yolu hazırlamıştır. İttihatçıların bilinçli olarak besledikleri halkçılık aracılığıyla toplum yönlendirilmiş, kalabalıklar siyasetin önemli ögesi hâline gelmiştir (Ahmad, 2011, 61). Benzer şekilde Batı'da roman, bireyin yabancılaşmasıyla eşzamanlı ve onunla orantılı bir şekilde gelişmiştir. Roman Batı'nın burjuvalaşmasıyla ortaya çıkmıştır ve yeni bir ideoloji olan "liberalizm" ile "pozitivizm" in temel ilkelerini yansıtmaktadır. Roman kentsoylu bir yazınsal türdür ve kentleşmenin oluşmaya başladığı 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlık göstermiştir. Türk edebiyatında ise roman geç tanınmıştır. Kentleşme geç oluşmuş ya da tam anlamıyla oluşmamıştır. Roman alanında yetkin örnekler ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında verilmeye başlanmıştır. (Gögebakan, 2004, 133).

Alan Bullock'un belirttiği gibi Avrupa ekonomik ve politik bakımdan dünyayı yönetmiştir. Dünya; Çin, Pers, Osmanlı ve Güney Amerika gibi rakip imparatorluklar ya da devletler arasında bölünmüştür. Politik ve ekonomik baskı nedeniyle bozulmuş olan imparatorluklar ve devletler, emperyalizmin büyük çağını yaşamıştır. Avrupa'nın ırksal ve kültürel üstünlüğü 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyal yapıdaki dönüşümü hızlandırmıştır. İskoçya, Macaristan, İspanya ve Rusya gibi Avrupa aristokrasisini temsil eden eski uygarlıkları varlıklarını korumuştur. Fakat diğerleri, "melez topluluklar" a dönüşmüştür (Bullock, 1991, 60). Osmanlı'da hukuk, eğitim, sanat alanında ya da zaman algısında bu ikili yapılar dikkat çekmiştir. Söz gelimi, Batıların tekelinde olan hizmetler Osmanlı'da ikinci bir zamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Alaturka saate göre dini yaşamını sürdüren insanlar, teknik yeniliklerden yararlanabilmek için alafrağa



saatle yaşamayı öğrenmek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle cep saatleri iki ayrı zamanı gösterecek tarzda tasarlanmış, muvakkithanelerde iki ayrı zamana yer verilmiştir (Özdemir, 1993, 148).1839 Tanzimat sonrası değişimle Osmanlı'nın geçmişle olan bağının koptuğu, Batılılaşma sonrası Osmanlı'da zamanda sürekliliğin kırıldığı ve bütün olarak algılanan yaşamın yerini parçalı bir yapıya bıraktığı tespit edilmiştir (Köroğlu, 1996, 4).

19. yüzyılda herkesin aynı şekilde algıladığı nesnel dünyaya, ilerleme fikrine olan inanç Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte sarsılmış, gerçekliğin ne olduğu konusu tartışılmaya başlanmıştır. 19. yüzyıl Freud'un ve Einstein'ın katkılarıyla sabit ve değişmez yasaların terk edildiği bir çağ olarak çok anlamlılığı barındırmıştır. Freud, duyuların, izlenimlerin ve ruhsal durumumuzun her zaman değiştiğini, gerçeğin değişebilen ve dayanıksız şekilde ortaya çıkabileceğini ve edinilen her izlenimin aynı zamanda bilgi ve kuruntu olduğunu öne sürmüştür. Görecilik, öznelcilik, ruhbilimcilik Freud dışında Nietzsche ve Bergson'u da etkilemiştir (Hauser, 1984, 399). Modern dönemin düşüncesine göre algı ne kapalıdır ne anlamca kesindir ne de bir otoritenin güvencesi altındadır ve dünya sonsuz anlam barındırmaktadır.

Görelilik ve kuantum teorilerinden sonra evrende nesnellığe ve nedensellik ilkesine güven azalmıştır. Bu teorilere göre ne zaman ne de mekân mutlak değildir. Madde hem dalgadır hem de küçük bir taneciktir ve bunlar aynı zamanda bir birlik oluşturmaktadır. Dolayısıyla çağdaş fizik maddeyi "enerji"ye indirgemıştır. Aristoteles'in ve Newton'un iki zaman aralığının ölçülebileceği ve bu zamanın iyi bir saat kullanma koşuluyla aynı olacağı fikri modern dönemde değişmiştir. Onların çıkarımı, günlük pratikte ya da hareket eden gezegenlerde işe yaramıştır. Ancak ışık hızında ya da ışık hızına yakın hızlarda hareket eden şeylerde hiçbir işe yaramamıştır (Hawking, 2017, 30-31). Bu nedenle hareketlilik ve hız modern dönemin zaman algısını değiştirmiştir. İlkel dönemde zamana duyulan ihtiyaç, sanayi toplumlarındaki kadar her dakika hissedilen bir ihtiyaç olmamıştır. Sosyal hayatın giderek farklılaşması ve çoğalması sonucunda ortaya çıkan "hızlı" gelişmeyle birlikte modern dönemde zaman karşısında kendilerine özgü bir hassasiyet geliştirmişlerdir. Kendini zamana göre ayarlamak, belli bir kısıtlamayı da getirmiştir (Elias, 2000, 37-38) Modern teknolojiyle birlikte hız ve değişim duygusu yaşama hakim olmuş, bir kent sanatı ortaya çıkmıştır. Kentleşmenin başlaması, mekândan çok zamanın algılanmasında değişikliğe neden olmuştur. Anlatı da kentsel deneyimi anlatabilmek için yeni bir zamansallık yaratmak durumunda kalmış, bu da en eksiksiz hâlini şiirde değil, okuru merak ve beklenti içinde tutan olay örgüsüyle romanda kendini göstermiştir. Romanla birlikte kentlilerin gündelik yaşamını ve bunu anlamlandırmanın yolları aranmıştır (Moretti, 2015, 137). Cervantes'le (1546-1616) birlikte roman, sonsuzluğa açılan bir dünyaya doğru yol almış, insan ruhu önemli hâle gelmiştir.

19. yüzyılın ortalarına doğru, roman birincil tür seviyesine ulaşmıştır. Roman, 18. yüzyılda doğmuş, 19. yüzyılda başarıya ulaşmış ve 20. yüzyılda sorunsallaşmış bir türe dönüşmüştür. 19. yüzyıl roman tarihinde anlatsal deneylerin çokluğu bakımından dikkat çekmektedir. Fakat roman sayısı fazla olmasına rağmen bu yüzyıl "teknesli" yüzyıl kabul edilmiştir. 19. yüzyıl romanların yüzyıldır, diğer yüzyıllar ise çokseslilik çağlarıdır ve bu yüzyıldan sonra roman değil, "romanlar" vardır (Moretti, 2015, 308). Romanlarda insanın iç dünyası önem kazanmış, bu öznel zamanda psikolojik ya da kişisel zamanın fiziksel zaman karşısında üstünlüğü vurgulanmış ve öznel zaman yaşamın durdurulması olarak algılanmıştır. Zihnin zamanının bir derinliği vardır ve bu derinlikte birçok zamanın üst üste konmasıyla sürekliliğe ulaşılır. Bu düşünüş biçimine göre özellikle Romantizm sonrasında ortaya çıkan anlatılar, kendini açığa vuran öznelliğin ifadesidir. Romantizm öncesi eserler ise dünyanın nesnelliliğiyle ilgilidir ve bu nesnelliliği ele geçirme tutkusundan ileri gelmektedir.

Türk romanının ilk örnekleri de 1870-1890 yılları arasında yazılmıştır ve Türk romanında birey, Batı'dan farklı olarak, cemaat içinde tanımlanmıştır. İlk Türk romancıları bireyin deneyimi üzerinden hayatı iletme yerine, tipler çizerek toplum eleştirisi yapmışlardır. Bunun ilk istisnası Halit Ziya'dır (1866-1945). Ziya'da birey, cemaatin gölgesinden uzaklaştırılarak bağımsız bir varlık olarak kendini göstermeye başlamıştır (Evin, 2004, 246). Yusuf Atılgan ve Oğuz Atay'la birlikte bireyin sorunlarını yeni anlatım olanaklarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet Dönemi Sabahattin Ali, Memduh Şevket, Sadri Ertem romanında olduğu gibi daha çok gerçekçi çizgiyi benimsemiştir. Ertem romanda ilk defa bilinçli olarak toplumsal gerçekliği savunan ve uygulayan yazardır. Ali, özellikle *Kürk Mantolu Madonna*'da duygucu gerçekçilikle ruh çözümlemelerine yer vermiş, çevresiyle uyuşmayan kişileri anlatmıştır. Selahattin Enis ise *Zaniyeler* ve *Cehennem Yolcuları* adlı romanlarında natüralizmi benimsemiştir. Ancak kötümser gerçekçiliği ile dikkat çekmiş yazarlar da vardır. Halikarnas Balıkcısı doğaya bağlı tutkularını şiirsel bir dille ele almış, *Aganta Burina Burinata* (1946) romanıyla dikkat çekmiştir. Hisar ise gerçekçiliğin bütünüyle dışında kalmış, izlenimci yöntemle romanlar yazmış; Tanpınar gerçekçi akımın dışında kalmış, geçmişe bağlı değerleri psikolojik yolla kaleme almıştır (Ertop, 1964, 42-45).1950'lili yıllardan sonra Bilge Karasu, Hasan Ali Toptaş,



Latife Tekin, Nazlı Eray, Orhan Pamuk ve Selim İleri gibi pek çok yazar tarafından zaman sorunsallaştırılmış, gerçekçi çizgi yerine insan bilinci ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Ruhun önem kazanmasıyla birlikte dış dünyanın bütünlüğü bozulmuş, anlam görecelilik kazanmıştır. Oysa 19. Yüzyılda Osmanlı'da gözleme dayalı edebiyatta deneyden yararlanmanın mümkün olup olmadığını sorgulamıştır. Yazarlar, incelenen olaylar arasındaki nedenselliğin sırasını göstermek için özel bir hikâyeye içinde kişileri harekete geçirmektedir. Bu yüzyılda doğadan alınan olguların ne şekilde işlediği incelenir ve doğa yasalarından uzaklaşmaz.

Zamanın anlatıda konumlandırılması, bu nedenle tarih boyunca değişen zaman anlayışlarının etkisini taşımaktadır. Akılcılığın etkili olduğu dönemlerde özellikle 18. yüzyıl Leibniz akılcılığı, her şeyi bir nedenselliğe bağlamıştır. Var olan her şey, bu ilke doğrultusunda açıklanabilmiş ya da hesaplanabilmiştir. Hayat nedenlerin, sonuçların sıralandığı şeffaf bir uzamdır. Parla'nın da belirttiği gibi 18. ve 19. yüzyılda roman yazarı bölünmemiş bir gerçekliğe özlemini dile getirmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren romanda bu türden özelemler yer almamıştır (Parla, 2012, 39). Modern çağda Descartes'in (1596-1650) akılcılığı ile Ortaçağ'dan kalma değerler aşılmaya başlanmıştır (Kundera, 2014, 19-20). Böylece sabitlik ve düzenlilik yerine karmaşa edebiyatta yerini almıştır. Bu nedenle modern roman, zamanda gerçekliğe ya da kronolojiye bağlılık yerine parçalanmışlığı genellikle insan psikolojisi üzerinden vermeyi esas almaktadır, özeldir ve nesnel zamana göre daha sık kullanılmıştır. Modernist romanlarda, nesnel zaman ile öznel zaman arasındaki çatışma; postmodern anlatıda zamanın göreceliliği diğer dönemlere göre daha belirgindir. Bundan dolayı 19. yüzyılda kesin bir sona doğru yönelen roman, modern dönemlerde parçalı ve döngüselidir (Dervişcemaloğlu, 2014, 166-167). Örneğin, 17. ve 18. yüzyıl romancılarının çoğunda romanın çizgiselliğine eşlik eden fakat eşzamanlı olmayan başka hikâyeler yer almaktadır. Kutulama yöntemi olarak adlandırılan bu yapı 19. yüzyılda çokseslilikle aşılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde eşzamanlı olan ve birden fazla hikâyeyi kapsayan yeni bir anlatı dili ortaya çıkmıştır (Kundera, 2014, 76-77).

Gerçekçi bir roman okura bir kurmacadan ibaret olduğunu unutturmaya çalışmış, okurun kendini gerçek olayların içinde hissetmesini amaçlamıştır. Modernler anlatı öğeleri arasında oyunlar kurarak gerçekliği sorgulamıştır. Böylece modern anlatıda, çizgisellik kırılmış, parçalanmış ve bunun sonucunda anakronik bir yapı ön plana çıkmıştır. Görelilik kuramıyla, var olan gerçeklik anlayışı değişmiş, gerçek; kişiye, mekâna, zamana ve koşullara bağlı olarak değişmiştir (Mengi, 2011, 1084). Modern romanda genellikle kesin sonuçlara ulaşılmaz ve karakterin amacının ne olduğu, bu amaca ulaşip ulaşamayacağı belirsizdir. Hem okur hem eser bir karmaşayla kuşatılmıştır. Söz gelimi, Laurence Sterne 18. yüzyılda ya da Abdülhak Şinasi Hisar *Fahim Bey ve Biz* (1941) romanıyla şunu kanıtlamıştır: Anlatı olayın kesintiye uğradığı yerdedir. Böylece anlatıda nedenle sonuç arasındaki köprü yıkılmıştır.

Ayrıca 19. yüzyılda Henry James'in bakış açısına göre değişen bir zaman fikrini ortaya atması, modern dönemdeki önemli gelişmelerden biri olarak görülmektedir. Bakış açısındaki değişiklikler zamanda değişikliklere neden olmuş ve anlatıcının konumuna bağlı olarak zamanı algılama biçimi farklılaşmıştır. 19. yüzyılda romantikler; katı biçimleri, tek anlamlı düşünceleri ölü kabul etmişlerdir. Romantik bir eserde zamanın parçalanmışlığına karşı geçmeyen zamana, sonsuzluğa özlem dile getirilir. Sonsuzluk özlemi, 19. yüzyılda roman yazarlarını zaman kurgusunda yeni arayışlara götürmüştür. Parla'ya göre 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında sonsuzluk özlemi mitik zamanın yüceltilmesiyle belirmiştir (Parla, 2012, 258). Sürrealizmle (1920) birlikte "ikinci bir gerçek" fikri keşfedilmiştir. Düşler, gerçeklik, gerçek dışılık ve fantezi birbirinden ayıramayacak biçimde birleşmiştir. Bu da ilk olarak *Madame Bovary*'de (1856) sanatsal ifadesini bulmuş ve Proust'la devam etmiştir (Hauser, 1984, 278). Dolayısıyla 20. yüzyıl yazarları insanı, 18-19. yüzyıllara göre daha zengin bir şekilde dile getirmişlerdir. Örneğin, Balzac, anlatıda toplumsal dayanaklardan yararlanmış, bunun sonucunda bazı tipik sonuçlara ulaşmıştır. Proust ise kural dışı olana ilgi göstermiştir. Balzac sanatında bir şema sunarken, Proust her zaman yenilenebilen duyumlardan hareket etmiş ve sembolizmden beri şiire özgü bazı şeyleri yeniden canlandırmıştır (Albérés, 1964, 199). Bunun yanı sıra kozmik zaman, Woolf'un *Mrs. Dalloway* (1925) isimli romanında otorite, suç ortaklığı gibi figürlerin vücut bulmuş hâlidir. Big Ben'in vuruşları, ortak bir zaman ritmi kazandırmak yerine, karakterin her biri için farklı bir anlam taşımaktadır. Ortak zaman, romanda bir araya getirmez, aksine roman kişilerini bölmektedir. Thomas Mann'ın *Büyüülü Dağ*'ında (1924) ise yaşanmış zaman ile kozmik zamanın karşı karşıya gelmesi sorunu tamamen farklı terimlerle ifade edilir: "Aşağıda" olanlar gündelik yaşamın insanlarıdır. "Yukarıda" olanlar ise *Mrs. Dalloway*'deki içsel zamanın kahramanından farklılaşmaktadır. Yukarıdakilerin zamanı kesintisiz bir biçimde çöküş hâlindeki bir zamandır. Romanda zamanın ölçülerini kaybettiği için ölen bir halk vardır. Paul Ricoeur'ye göre *Büyüülü Dağ* yaşanmış zamanın, kozmik zamana yeniden kaydedilişidir. Proust'un *Kayıp Zaman*'ında ise bilincin zamanı ile bilincin ileri sürdüğü dünyanın zamanı arasındaki çatışma ön plandadır ve roman, izlerin silinişine karşı yürütülen yorucu bir mücadeledir



(Ricoeur, 2013, 217-219). Böylece 20. yüzyıl ve sonrasında şeylerin sadece doğrusal yayılıma doğru ve yan yana düzenlendikleri fikri kabul görmemiş, farklı şeylerin ve olayların eşzamanlı görünebileceği ortaya atılmıştır. Bunlar da paralel ve eşit zamanlar değildir. Örtüşmeyen ve ayrılmış şeyler aynı zaman diliminde yer almıştır.

Türk romanında ise öznel zaman, özellikle 1930'lu yıllardan sonra *Fahim Bey ve Biz*, *Yaban*, *Kürk Mantolu Madonna*, *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu* anlatılarında daha belirgindir. Ancak bunlarda zaman, teknik dilden ziyade izlek olarak sorunsallaştırılır. Anlatı ritmi, çizgisel öykü zamanı ile bu çizgiselliği bölen kişisel zaman arasındaki ilişkide gözlemlenmektedir. Türk edebiyatında öznel zaman vurgusu bilincin ve karakterin iç çatışmasının ön plana çıkarıldığı Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (1898), Mehmet Rauf'un *Eylül* (1901), Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* (1887) ve Halit Ziya Uşaklıgil'in *Aşk-ı Memnu* (1900), *Mai ve Siyah* (1896-97), *Kırık Hayatlar* (1923) isimli romanlarında dikkat çekmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde bilince dayalı bu zaman Peyami Safa, Sabahattin Ali, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Abdülhak Şinasi Hisar'da daha belirgindir. Ahmet Oktay'a göre Tanpınar, şimdiki zamandan hareketle gerekli yaşamsal uyumu ve üretkenliği sağlayabilmeyi amaçlamıştır. Geçmiş hatırlamak bir anlama, bilme çabası ve süreklilik durumunu yansıtmıştır. Hisar ise maziperestir. Maziperest anlayışta şimdi sadece olumsuzlanır, geçmiş ise şimdinin eleştirisidir (Oktay, 1991, 19-20). Örneğin, saat, *Mahur Beste*'de (1944) Behçet Bey'in hatırlamak istemediği, bölünmüş zamandan kaçışı temsil etmektedir. Aynalar, kendisiyle yüzleşmesine neden oldukları için onu korkutan, yalnızlığını hatırlatan ve bastırıldığı cinselliğiyle yüz yüze getiren nesnelere. Ayna kişiyi kendi bireysel tarihine hapsedmiştir. Rüya ise mitik kolektif zamanı ve bireyin belleğinde biçimlenen anılardır (Parla, 2012, 295). *Mahur Beste*'de şiir, rüya ve müzik üçlüsünden beslenen bir zaman algısı vardır. Tanpınar romanın üç bölümünde mutlak zamanı terk etmiş, dördüncü bölümde Behçet Bey'in anımsamalarla gelen mitik zamanı, müziğin zamanından ayrılarak tarihsel zamana bağlanmış ve roman tamamlanmamıştır. Tanpınar'ın diğer romanları, eksik metin kabul edilen *Mahur Beste*'nin gölgesinde ilerlemiş ve Tanpınar, hem nesnel zamanın varlığına ait işaretler yollamış hem de bu zamandan kopmuşluğu ele almıştır. O; maddeye karşı ruhu, zamana karşı sonsuzluğu ya da akla karşı duyguyu seçmiş, bu ikilikleri anlatısında zaman zaman birbirine yaklaştırmış, zaman zaman da uzaklaştırmıştır. Tanpınar anlatısında her iki kutup mutlak ve yekpare zamanın biçimlenmesidir (Parla, 2012, 283-287).

Yıkıcılık, öncesini yok sayma ise yeni bir dönemi başlatmıştır: Postmodern romanı. Türk romanı için bu zaman dilimi 1950'lili yıllardan sonrasını kapsamaktadır ve bu roman var olan düzeni karşı bir güvensizliğin sembolüdür. Parla'nın vurguladığı gibi postmodern roman 1950'lerden sonra Fransa'da "Yeni Roman" (nouveau roman) olarak adlandırılmıştır. Kendini anti-roman olarak tanımlayan Yeni Roman, eski roman anlayışını reddetmiştir. Bu nedenle romandaki yeni anlayış, zamanla ilişkisi bakımından ilk romanlara yakındır. Alain Robbe Grillet, modern dünyanın karmaşıklığının bir kişi tarafından kavranamayacağını; her şeyi bilen, gören ve kavrayan yazar sesinin anlatıya egemen olamayacağını ileri sürmüştür. Bu değişim kişileştirme, bakış açısı ve zamanlama yöntemlerinde yeni arayışları ortaya çıkarmıştır (Parla, 2012, 275-277).

1950'li yıllardan sonra ortaya çıkan ve esasında modernizm eleştirisi kabul edilen postmodern bir romanda bütüncül zaman yerine parçalı zaman ön plana çıkarılır. Postmodernde temel öge söylemdir, modern romanda ise birey ve onun psikolojisidir. Dolayısıyla postmodern bir metinde, yazarın ne anlattığından çok nasıl anlattığı temel sorunsaldır ve söylemle bir tür yabancılaştırma etkisi elde edilmeye çalışılır. Bu romanda gerçeklik mümkün merteye bozulmakta ve her söylem yeni bir dünya, yeni bir düzen inşa etmektedir (Özot, 2012, 2278). Bu yeni roman anlayışında dış dünyaya gönderme yapılmamakta, anlatıda yazarın kurmaca dünyası ile imgelem gücü önem kazanmaktadır. Yeni romanda olay ve zaman gibi öğeler dışında karakterler ve tipler ortadan kaldırılmaya çalışılmış, roman bilinmeyen bir gerçeğe dayandırılmıştır. Bu nedenle böyle eserler soyut resme benzetilmektedir. Gerçek dünya diye bir şeyin olmadığı öne sürülmüş, dış dünyayı ve gerçekliği yansıtmaya fikrine karşı çıkmıştır.

Zamana ait birimler, yani nesnel zaman böyle romanlarda ya karmaşılaştırılır ya da zaman sıralaması altüst edilerek kullanılır. Ayrıca zaman anlatıda üstü örtük, belirsiz bir şekilde verilir ve metnin yazılış zamanı ile kurgunun zamanı eşzamanda gerçekleştirilebilir. Böyle bir romanda olay zamanı, anlatma zamanı ve okunma zamanı şimdide birleşmektedir (Özot, 2012, 2275). Oğuz Atay, Selim İleri, Latife Tekin, İnci Aral, Orhan Pamuk ve Adalet Ağaoğlu romanlarında şimdi ayrıcalıklı bir zaman dilimidir. Onların romanlarında çizgisel olmayan zaman parçaları ve çizgiselliği bozan iç sesler ön plandadır ve zaman "an" üzerinden sorunsallaştırılır.

Bu nedenle çağdaş roman kriz anlarında kesintiler, rastlantılar, olası sonlar, olası gelişmelere odaklanmaktadır. Romanda zaman epik ve dinî anlatıların tarih anlayışından farklıdır ve anlamlı sonlar



üretme zorunluluğundan kurtulmuştur. Roman bireyci, belirlenmemiş ve parçalıdır. Çizgiselliğin yer aldığı bir anlatıda evrensel ve egemen değerler vardır. Oysa roman rastlantısallıklar ve belirsizlikler üzerine kurulmuştur (Parla, 2012, 250-251). Söz gelimi, *Dar Zamanlar* üçlemesinde (1973-1987) Ağaoğlu, nesnel zaman ile kişisel zaman arasındaki uyumsuzluğa eğilmiştir. İnci Aral'ın *Yeni Yalan Zamanlar* (1994) adlı romanında kahraman (Nedim), yazdığı romanın sonunu beş ayrı olasılıkla bitirmektedir ve anlattıklarının gerçek olmadığı konusunda okurunu uyarmakta, romandaki kurmaca gerçekliğe dikkat çekmektedir: Çünkü her anlatı bütünüyle kurgudan ibarettir. Semih Gümüş'e göre, Selim İleri'de ise bozulmuş, değerleri aşınmış ve öncekini arayan bir zaman imgesi vardır. Nesnel zamana mesafe koyan yazarlar, geçmiş i ayrıcalıklı bir konuma yükseltmişlerdir. Örneğin, Hisar geçmişle barışık fakat yaşanan zamana küskündür. İleri'nin *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın* (2000) romanında yine geçmiş ile bugün arasında beliren olumsuz çelişkiye yer vermiştir. Geçmiş zamanın izini süren İleri'nin zamanın kendisini yazdığı, nesnel zamanı yazınsal zamana dönüştürdüğü ileri sürülmüştür (Gümüş, 2014, 118-120).

Selim İleri'nin romanlarında kronolojik olmayan zaman anlayışı, kişilerin iç dünyalarındaki karmaşıklığın bir yansıması olarak değerlendirilir. Roman kişinin zihnindeki izlenimler, çağrışımlar ya da anılar, romanlardaki zaman kurgusunun belli bir kronolojiyi izlemesini engellemiştir. Özellikle geriye dönüş, iç konuşma, bilinç akımı tekniklerinin kullanılmasıyla zamanda oluşan ani sıçramalar, karmaşık ve değişken ruhsal durumun bir yansıması olarak değerlendirilmiştir (Mengi, 2011, 1085). Benzer şekilde *Sevgili Arsız Ölüm*'de (1983) Latife Tekin, bir taraftan geleneksel halk hikâyesini öte taraftan modern romanın özelliklerini kaynaştırmıştır. Eserde bir ailenin gecekonduda tek kişilik bir odada yaşadığı olaylar karikatürleştirilerek anlatılır. Mekân ve zaman bu eserde belirsizdir. Doğaüstü olaylara ve kişilerin psikolojilerine yer verilmemiştir. Tek ve somut bir dil kullanan Tekin, romanı bu özellikler nedeniyle masal, destan ya da halk hikâyesi türüne yaklaştırmış ancak ideolojik bir sorun, bir gelişme teması ve alaycı bir anlatıcı kullanarak da roman türüne yaklaşmıştır. Onun romanı, 1980'lerde klasik gerçekçi Türk roman geleneğinin sınırlarını aşmış, yeni bir türün müjdecisi olmuştur (Moran, 2010, 93). Dolayısıyla postmodern dönemde yaratma biçimleri yazarlara bazı kolaylıklar sağlamış, yeni bir kurmaca-zaman ilişkisi ortaya çıkmıştır. Pamuk'un *Beyaz Kale*, *Kara Kitap* ve *Benim Adım Kırmızı*; Nedim Gürsel'in *Boğazkesen* ve *Resimli Dünya*; Haldun Çubukçu'nun *Yıldızsayan*; Gürsel Korat'ın *Zamanyeli* romanlarında tarihte yaşamış kişilerin yaşam biçimleri değiştirilerek aktarılmış ve bu tutum romanın tutarsızlığı olarak görülmemiştir. Bu anlatılarda, kurmacanın dış gerçeklikle uyuma zorunluluğu askıya alınmıştır (Gümüş, 2014, 193-194). Böylece anlatıda alışılmış söylem ya da yapı dışlanmış; nesnel zamanın baskısı, tekdüzeliği eleştirilmiş ve yeni zamanlar yaratılmıştır.

SONUÇ

Zaman, anlatı ve iktidar ilişkileri sözlü kültür ile modern/postmodern kültür arasındaki etkileşimde dikkat çekmektedir. Döngüsellik-çizgisellik, birey-doğa, nesnellik-öznel kavram çiftleri arasındaki çatışma, zaman ögesini de etkilemiştir. Romantik dönemin öznelinden sonra pozitivist tutum nesnel dünyayı ve onun yasalarını ön plana çıkarmış ve her toplum kendine özgü yollarla bu değişime ayak uydurmuştur. Ardından beklentiyi karşılamayan modern dönemin tüm yasaları çiğnenerek yeni bir dönem (postmodern dönem) başlatılmıştır.

Dönemler arasındaki bu gerilim, insan ile dış gerçeklik arasındaki çatışmayla açıklanmıştır. Sözlü kültürün döngüye dayalı zamanı yerini 16. yüzyıldan sonra akılcılığa dayalı modern dönemin çizgisel zamanına bırakmış, modern dünyanın işleyişinin yarattığı güvensizlik de çizgisel/nesnel zamanın göz ardı edilmesi veya dışlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Bunun sonucunda sözlü kültürde insan doğa birlikteliği, modern dönemde ilerlemeci algı ve bireyin öncelikle konumu nedeniyle askıya alınmış, sonrasında Batı merkezli düşünüş biçimine duyulan şüphe toplumsal yapıda bir karmaşaya neden olmuştur. Sözlü kültürün yinelemeli zamanıyla ve yapısıyla dikkat çeken ilk anlatılarından sonra 19. yüzyılda nedensellik ilişkisine dayalı, kronolojik zamanlar ön plana çıkmış, bireyin iç dünyasının öncelikli konumu nedeniyle kronoloji sarsılmış ve postmodern dönemde çağa duyulan şüphe nedeniyle nesnel zamanın eleştirisi yapılmıştır. Böylece ilk anlatılar ile postmodern anlatılar birbirine yaklaşmıştır. Yerleşik değerlerin aşınması veya reddedilmesiyle eskinin mitik zamanı yeniden yorumlanmıştır. Anlatı dış gerçeklikle bağını koparıldıktan sonra kendi dönemini karşısına almış, ona meydan okumuştur.

Türk edebiyatında da sembolik ve tekrarlı yapısıyla ön plana çıkan ilk anlatılarında sözlü kültürün düşünüş biçimi ve zaman algısı gözlemlenmiş, Tanzimat'la birlikte akılcı-pozitivist dünyanın çizgisel zamanı nedeniyle ilk anlatılar dışlanmış, kronolojiye bağlılık dikkat çekmiştir. Romantizmin etkisiyle Servet-



i Fünûn'da ve sonrasında Cumhuriyet Dönemi'nde bireyin bilinci dolayısıyla zamansallık dikkat çekmiş, 1950'lili yıllardan sonra yerleşik değerler yıkılmış, daha karmaşık akronik yapılar açığa çıkmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıvar, Halide Edip (1964). Roman Üzerine. *Türk Dili* (Roman Özel Sayısı Temmuz), C. XIII, S. 154, s. 95-97.
- Ahmad, Feroz (2011). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. çev. Yavuz Alagon, 9.b, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Albérés, R. M (1964). Proust Üzerine. çev. Salah Birsell, *Türk Dili* (Roman Özel Sayısı Temmuz), C. XIII, S. 154, Ankara, s.199.
- Anar, İhsan Oktay (1964). Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı: Başlangıçtan Günümüze. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bradbury Malcolm and James McFarlane (1991). The Name and Nature of Modernism. *Modernism: A Guide to European Literature 1890-1930*, Ed. Malcolm Bradbury and James McFarlane, Penguin Books, p. 21-26.
- Barthes, Roland (2013). *Dilin Çalışma Sesi*, çev. Ayşe Ece, N. Kâmil Sevil, Elif Gökteke, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barthes, Roland (2015). *Yazı ve Yorum*. çev. Tahsin Yücel, 4.b, İstanbul: Metis Yayınları.
- Boratav, N. Pertev (2016). *Türk Mitolojisi (Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi)*, 2.b, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Bullock, Alan (1991). Double Image. *Modernism: A Guide to European Literature 1890-1930*, Ed. Malcolm Bradbury and James McFarlane, Penguin Books, p. 52-70.
- Deleuze, Gilles (1995). *Kant'ın Eleştirel Felsefesi*. çev. Taylan Altuğ, İstanbul: Payel Yayınevi.
- Dervişcemaloğlu, Bahar (2014). *Anlatıbilime Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Dino, Güzin (2008). *Türk Romanının Doğuşu*. 2.b., İstanbul: Agora Yayınları.
- Eliade, Mircea (2016). *Mitlerin Özellikleri*. çev. Sema Rifat, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Elias, Norbert (2000). *Zaman Üzerine*. çev. Veysel Atayman, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ertop, Konur (1964). Cumhuriyet Çağında Türk Romanı. *Türk Dili* (Roman Özel Sayısı Temmuz), C. XIII, S. 154, Ankara, s. 39-56.
- Evin, Ö. Ahmet (2004). *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: Agora Yayınları.
- Gögebakan, Murat (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gümüş, Semih (2014). *Romanın Şimdiki Zamanı*, İstanbul: Can Yayınları.
- Hauser, Arnold (1984). *Sanatın Toplumsal Tarihi: Rokoko, Klasisizm, Romantizm, Naturalizm, Empresyonizm ve Film Çağı*. çev. Yıldız Gölönü, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hawking, Stephen (2017). *Zamanın Kısa Tarihi*. çev. Barış Gönülşen, 34.b, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Jameson, Fredric (2013). *Dil Hapishanesi: Yapısalcılığın ve Rus Biçimciliğinin Eleştirel Öyküsü*. çev. Mehmet H. Doğan, 3.b, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kıran, Ayşe (Eziler), Kıran, Zeynel (2011). *Yazımsal Okuma Süreçleri: Dilbilim, Göstergibilim ve Yazınbilim Yöntemleriyle Çözümlemeler*, 4.b, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Köroğlu, Erol (1996). Gidenle Gelmeyenin Eşiğinde: A. H. Tanpınar Romanlarında Zaman Kavramı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kundera, Milan (2014). *Roman Sanatı*. çev. Aysel Bora, 5.b, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Lukacs, Georg (2014). *Roman Kuramı*. çev. Cem Soydemir, 4.b, İstanbul: Metis Yayınları.
- Mardin, Şerif (2006). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. der. Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder, 13.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mengi, Nesrin (2011). Selim İleri'nin Romanlarında Zaman Kurgusu. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 6/3, s. 1083-1096.
- Meriç, Cemil (1998). *Mağaradakiler*, 3.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moran, Berna (2010). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* 3. 14. b., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moretti, Franco (2015). *Mucizevi Göstergeler: Edebi Biçimlerin Sosyolojisi Üzerine*, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Metis Yayınları.
- Oktay, Ahmet (1991). *Şimdi Üzerine Düşünceler. Zamanı Sorgulamak*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ong, J. Walter (2013). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojileşmesi*. çev. Sema Postacıoğlu Banon, 4.b, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1971). *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, Kemal (1993). *Osmanlı'dan Günümüze Saatler*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Özot, Gamze (2012). Postmodern Romanda Anlatıcı, Zaman ve Mekân Algısı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, C. 7/3, s. 2275-2286.
- Parla, Jale (2012). *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, 10.b, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ricoeur, Paul (2013). *Zaman ve Anlatı: 4 Anlatılan (Öykülenen) Zaman*. çev. Umut Öksüzan, Atakan Altınörs, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Roux, Jean Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. çev. Musa Yaşar Sağlam, 2. b, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Strauss, Claude Levi (1997). Kültür Kopuklukları ve Gelişim. çev. Tahsin Yücel, *Birikim*, Haziran-Temmuz, C. V, S. 28-29, s. 73.
- Şengül, M. Bakır (2011). Romanda Zaman Kavramı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 4, S. 16, s. 428-435.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1997). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 8.b, İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Topakkaya, Arslan (2017). *Felsefede, Din ve Kültürde Zaman*. İstanbul: Say Yayınları.
- Zürcher, Eric Jan (2008). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner, 22.b, İstanbul: İletişim Yayınları.